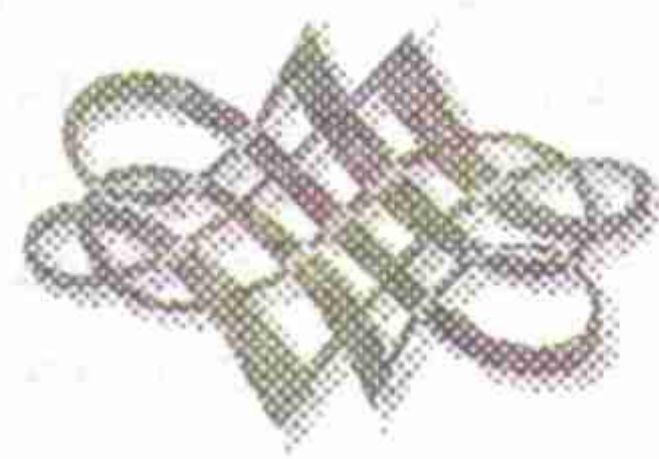

IX

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ ЩОДО ІНКОРПОРАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ХVІІІ-ХІХ СТОЛІТЬ: ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ

У дореволюційній і радянській історіографії проблема політичного статусу Правобережної України після її приєднання до Російської імперії офіційно замовчувалась і не досліджувалась. Червоною ниткою через наукові праці, які стосувалися цього історичного періоду, проходила думка про позитивну роль поділів Польщі для всіх українських земель, завдяки яким вони були звільнені від багатовікового польського магнатсько-шляхетського поневолення. Нинішній етап розвитку вітчизняної історичної науки дозволяє розглянути цю проблему з сучасних позицій, дослідити цей ключовий аспект інкорпораційної політики російського царизму та розкрити на новій методологічній та документальній основі. Тим більше, що факт інкорпорації Правобережної України в склад Російської імперії тепер визнаний російськими вченими.

Підкреслимо, що наприкінці ХVІІІ століття були здійснені поділи речі Посполитої, що являли собою не лише розправу сильніших держав-сусідів над імперією, яка проіснувала в центрі Європи майже 225 років, а й насильницьку ломку політичного устрою старої Європи та її поділ на сфери впливу між могутніми тоді державами континенту. Внаслідок цього до Російської імперії була приєднана Правобережна Україна, зокрема Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східна половина Волинського воєводства [1, 243], що змінило геополітичну обстановку не тільки самої Правобережної України і Росії, а й Європи загалом. Самі історичні польські землі були розділені між Австрією та Прусією, які враховуючи незначний опір поляків, з великими зусиллями старались міцно організовувати в них своє правління.

Це була перемога Росії та інших держав, наслідком якої стало розчленування історичних українських земель із одночасним приєднанням Правобережжя до Росії та західноукраїнських земель – до Австрії. При цьому включення українських земель у склад Російської імперії трактувалось як захист корінних мешканців Правобережжя від свавілля, яке панувало в ньому за Речі Посполитої, а політика російського самодержавства в регіоні втілювалась у життя під гаслом повернення давніх “руських” земель у лоно Російської держави, надання допомоги одноплемінникам по крові та вірі. Насправді, для українців політичне становище принципово не змінилось: помінялись лише сюзерени, власністю яких вони стали після 1793-1795 років.

Територіальна експансія сприяла перетворенню Росії в одну з найбільших імперій тогочасного світу і остаточно зміцнила концепцію Петербурга про унітарну, “добре впорядковану” державу, яка відзначалася прагненням до централізму та єдиної форми державного управління [2, 76-78]. З іншого боку, перед царизмом постало завдання закріпити результати військово-політичних завоювань і тим самим забезпечити необхідний контроль за ще однією великою частиною українських земель. Відтак виникла потреба здійснення на терені нових західних рубежів першочергових політичних, ідеологічних, адміністративно-територіальних і інших заходів. Тому вже з перших днів перебування в регіоні царизм став наполегливо впроваджувати загальноімперську державно-політичну систему з її унікальними методами керування та самодержавно-поліцейською владою [3, 271]. Так розпочався глобальний за значенням, суттю та наслідками процес поглинення Правобережної України в державний організм найбільшої в світі імперії.

Про використання слабкості Речі Посполитої і ставлення царизму до Правобережної України, що входила до цієї держави з часів її створення, свідчив розвиток подій, які передували другому та третьому поділам. Все почалося з того, що, окупувавши український регіон російськими військами, Катерина ІІ, не стала чекати підписання угоди про поділ Польщі (А.Ф.: Сам договір про другий поділ Речі Посполитої був підписаний трохи більше ніж через місяць – 12 січня (за ст. ст.) 1793 року) і вже 8 грудня 1792 року видала іменний указ “Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами” із безпосередніми завданнями та конкретними інструкціями щодо створення нового державного кордону Росії та адміністративно-територіального розмежування в Правобережній Україні. [4, 231; 17090].

Керуючись агресивно-оправдальною доктриною, самодержавна Росія закріпила своє право на володіння Правобережжям маніфестом, оголошеним 27 березня (за ст. ст.) 1793 року в південно-волинському місті Полонному від імені генерал-губернатора приєданого краю Кречетникова [5, 17108]. Формально територіальні зміни закріпив Гродненський сейм Речі Посполитої, скликаний 6 липня (за ст. ст.) 1793 року на вимогу імператриці Катерини ІІ. Міжнародним документом, який узаконив приєднання великого українського регіону до Росії та проведення в

ньому інкорпораційної політики, став Трактат між її величністю імператрицею та королем Речі Посполитої від 22 липня 1793 року [6, 10-11].

У розв'язанні питання про політичний статус Правобережжя великий вплив справляли політичні міркування. З точки зору Санкт-Петербурга Правобережна Україна з самого початку розцінювалась як глибока провінція. Але провінція не в значенні дикості та відсталості, великої відстані від столиці нової метрополії і тим більше не у географічному розумінні. Адже, як відомо, Україна знаходиться в центрі Європи. Імператорський двір бачив такою Правобережну Україну і не з точки зору інтенсивності суспільного життя, яким воно було на рубежі XVIII-XIX століть. На наш погляд, таке ставлення мотивувалося виключно імперськими підходами та оцінками, згідно з якими культуртрегерським центром Росії виступала столиця, а все, що знаходилося на відстані від Петербурга, визнавалось провінцією.

Царизм став усе робити заради того, щоб українці не ідентифікували себе як окремий народ, а усвідомлювали складовою частиною російського народу. Тому, відвівши Правобережній Україні роль колонії [7, 56], самодержавство не залишило її цілісним регіоном, оскільки це постійно нагадувало б про її українськість, а поділило на губернії та уїзди і стало цілеспрямовано здійснювати апробовану в Лівобережній Україні інкорпораційну політику. Першочерговими у цій політиці виступали насадження самодержавних суспільних і правових відносин, реалізація нового оформлення політичного та територіального статусу Правобережжя і уніфікація характерного для Росії державного ладу, управління господарством, соціально-політичною та духовно-культурною сферами. Відтак корінне українське населення опинилось у надзвичайно консервативних умовах, пронизаних імперською ідеєю і повним ігноруванням його прав і інтересів [8, 51].

Росіяни були надзвичайно чутливими до українців і їх національних прагнень, вбачали в них головну небезпеку державної цілісності імперії. Тому і воєнно-політичне забезпечення і вся інкорпораційна політика самодержавства спрямовувалися на гарантування та збереження статусу великої держави у новій геополітичній ситуації [9, 43], а головне на утвердження у Правобережжі російського державно-політичного життя за визначеною системою координат [10, 47]. Основним інструктивно-нормативним документом, яким керувалися центральні та місцеві органи влади, виступав указ її імператорської величності Катерини II від 1782 року, а щодо визначення губерній і повітів – закон від 1775 року.

Відмінність у розмежуванні приєднаних земель між російським і польським підходами була досить істотною. Якщо за Речі Посполитої за основу бралися розміри земель, то самодержавство головним чинником формування адміністративно-територіальних одиниць вважало

чисельність населення, яке платило подушний податок. А оскільки Правобережжя мало значно більшу щільність заселення, ніж історичні російські губернії, то за площею губернії та уїзди регіону мали бути значно меншими, ніж у Росії, але і не могли територіально співпадати із воєводствами та повітами часів Речі Посполитої. Кордони між губерніями проводилися за принципом “прямої лінії” [11, 98]. До того ж, як уже було зазначено, до Росії була включена лише частина Волинського воєводства, з якої утворити однойменну губернію не було можливості. Взірцями при цьому виступили усталені в імперії силові методи та консервативні підходи до державного будівництва Росії.

Адміністративно-територіальним і політичним інструментом інкорпорації Правобережжя виступили спочатку губернії, а згодом – генерал-губернаторство, до якого вони увійшли. Як показує аналіз документів і матеріалів, за наслідками другого поділу Речі Посполитої на території Правобережної України – колишніх Брацлавського, Волинського і Подільського воєводств були утворені Брацлавська та (Ізяславська) Волинська губернії (намісництва) і Кам'янець-Подільська область. Замість трьох повітів у кожному воєводстві (відповідно: Брацлавського, Вінницького та Звенигородського; Кам'янецького, Летичівського та Червоноградського) обидві губернії були розділені на 13 уїздів.

Головним центром Брацлавської губернії мало бути однойменне подільське місто Брацлав. Проте у ньому не можна було розмістити губернські установи і створити необхідні умови для роботи великого чиновницького апарату. Тому, зберігши назву губернії, тимчасовим губернським центром визначили м. Вінницю. Адміністративним центром Волинської губернії передбачалося зробити міста Ізяслав або Старокостянтинів, але на перших порах губернські установи були розміщені в м. Житомирі, що мав відігравати роль центру намісництва.

Формування Брацлавської губернії відбулося за рахунок перерозподілу земель всіх колишніх воєводств Правобережжя. Приміром, у листопаді 1794 року до неї були включені Шаргородський ключ і частина Могилівського (маєтки М. Чацького) повіту Волинського воєводства та Махнівського (маєтки Тишкевича) і Житомирського повітів Київського воєводства. Влітку наступного, 1795 року з Волинської губернії в Брацлавську була передана низка маєтків Хмільницького повіту, в тому числі Старосинявський ключ А. Чарторійського, Уланівське, Маркушівське та Сьомаківське староства. Крім того, у складі Брацлавської губернії в цей час числилося місто Могилів [12, 12].

Упродовж 1794-1795 років до Брацлавської губернії була поступово включена частина колишнього Подільського воєводства, на терені якої в 1796 році виникли Хмільницький, Могилівський і, ймовірно, частково Махновський уїзди. Водночас до складу Брацлавської губернії

в 1793 році увійшли Київський і Наддніпрянський повіти Київського воєводства [13, № 5]. Офіційне затвердження Брацлавської губернії (намісництва) відбулося в 1795 році, коли на основі представлених генерал-губернатором Тутолміним Т.І. відомостей і табелів Катерина II видала указ про створення Брацлавського намісництва. Губернія тоді поділялася на 12 уїздів, зокрема Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмільницький, Сквирський, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський, Липовецький, П'ятигірський і Бершадський [14, 17334]. У такому вигляді Брацлавське намісництво функціонувало з часу його відкриття 20 (ст.ст.) 1796 року до останнього дня існування – 30 квітня (ст.ст.) 1797 року [15, 15]. Тоді ж Правобережна Україна була поділена на три губернії: Київську, Подільську та Волинську, а кордони уїздів були остаточно встановлені в 1804 році.

Польські політики і вчені замінили слово “Україна” “кресами” Польщі. Керуючись передусім стратегічними та зовнішньополітичними мотивами [16, 26], робила це і Росія, сформувавши власну міфологему. Аналіз документів свідчить, що з самого початку перебування в регіоні царизм всіляко уникав вживання словосполучення “Правобережна Україна”. Натомість активно застосовувались такі назви, як “возвращенные от Польши губернии” [17, 10], “земли к империи нашей от Польши присоединенные” [18, 18069], “приобретенные от Польши земли” [19, 18117], “подшедшие под скипетр России” [20, 18248]. У іменному указі Павла I від 6 лютого 1797 року Київщина, Волинь і Поділля віднесені до малоросійських [21, 17789]. У період правління Павла I часто фігурували терміни “польські землі”, “польські території”, “губернии к империи Всероссийской присоединенные от бывшей Польской Республики” [22, 18316], а за Олександра I поступово до Правобережжя стали вживати назву “Юго-Западный край” або “Юго-Западная Русь”.

Страх перед сепаратизмом диктував політику русифікації України, ідеологічним виправданням якої була теорія спільного руського кореня та вищості російської культури над українською [23, 159]. Фактично Правобережна Україна стала ареною історичної драми зіткнення двох сил – державно-спрямованої (російської) та стихійно-автохтонної (української), конкретним місцем нищення російським імперіалізмом самотнього світу українців [24, 129]. Спрямованість на забезпечення імперських інтересів у новій території і засоби самої інкорпораційної політики визначали її характер і особливості. А відтак перспективи розвитку Правобережжя як окраїни, колонії нової метрополії. Державно-політична піраміда Росії мала таку структуру: на вершині перебували росіяни, як найбільш розвинений і культурний народ, трохи нижче – народи, які сприйняли Російську державу та культуру, ще нижче розташовувалися малокультурні і

некультурні народи. В цій структурі царизм полякам відвів другий, а українцям – третій, тобто найнижчий рівень. Невипадково, полякам і прибалтійцям самодержавство залишило обмежену державність, а “єдинокровні” брати-українці опинилися в абсолютно безправному політичному становищі. А Україна, позбавлена вищої культурної верхівки, стала синонімом мужицької нації, культурної відсталості та провінціалізму.

Упорядкування та регулювання суспільних відносин у Правобережжі здійснювалось за допомогою порядків, законів й інших норм Російської імперії, побудованих за принципом “Богу – боже, кесарю – кесареве”. Приміром, у маніфесті імператриці Катерини II від 13 липня 1795 року зазначалося, що “водворив спокойствие в землях под скипетр наш на веки возвращенных, мы устремляем главное внимание и волю нашу в сем приобретении, во-первых, к тому, дабы, оградив вновь усыновленных безопасностью, дать им правление утвержденное на незыблемых основаниях, правление подобное тому, под покровительством котрого благоденствует толико число подвластных нам народов, а, во-вторых, дабы дать новую приятнейшую сердцу нашему пищу, распространять благотворения на род человеческий и творить всех елико возможно, счастливыми. Следуя сим правилам Мы не только подтвердили обитателей помянутых областей при законном каждого владении и имуществе, но приобщив их к славе и благоденствию империи нашей, пожаловали их всеми теми правами, вольностями и преимуществами во всем их пространстве, каковыми древние подданные наши пользуются” [25, 17356].

Водночас центральні і місцеві органи самодержавної влади і управління проводили політику лояльного ставлення до поляків та католицької церкви, що об’єктивно спричиняло постійне напруження між польськими магнатами, шляхтою, католицькими священиками, з одного боку, і українським покріпаченим селянством – з іншого. Подібний курс проводила австрійська адміністрація у Східній Галичині, намагаючись підтримати напруження між польською шляхтою і руським селянством [26, 312].

З перших днів перебування в Правобережній Україні найвищими посадовими особами в ній були генерал-губернатори. У порівнянні з іншими вони отримали повноваження з ширшим колом обов’язків, межі яких не регламентувалися. У компетенцію найвищого царського намісника входив нагляд за функціонуванням губернських державних структур і посадових осіб, які в них працювали, за дотриманням запровадженої в регіоні російської законності, а головне – забезпеченням імперських інтересів. Крім того, він був наділений поліцейськими повноваженнями, оскільки повинен був слідкувати за виконанням завдань щодо збору податків, проведення рекрутських наборів, забезпечення продовольством тощо. До управлінських функцій

належали контроль за використанням коштів, проявами жорстокості і свавілля, нагляд за кордоном і митницями, а також командування розташованими на території регіону військами.

Формально царський намісник судовими функціями не наділявся. Разом з тим, всі судові установи генерал-губернаторства підлягали його нагляду. З найбільш важливих і принципових вироків передбачалась воля генерал-губернатора. Приміром, узгодження з ним вимагало здійснення судового вироку про смертну кару. Водночас невмотивовані вирoki і рішення генерал-губернатор мав право опротестувати, передати на розгляд у сенат, а в разі особливого значення для держави – самому імператору.

Адміністративні повноваження намісника зводились до призначення і узгодження кандидатів посадових осіб установ губернії та затвердження обраних на посади губернських і уїзних предводителів дворянства тощо.

Не менш важливо підкреслити, що генерал-губернатор по суті наділявся правом законодавчої ініціативи. Як правило, політичні рішення царизму по відношенню до Правобережної України приймалися в двох формах: особисто імператором або частково з допомогою консультацій із найближчим оточенням, у тому числі членами таємної Ради чи на пропозиції генерал-губернаторів, висловлені в їх донесеннях і рапортах на його ім'я. У таких випадках самодержець скріпляв пропозиції сановників. Цілком закономірно, як у першому, так і в другому випадках рішення приймалися без врахування потреб і інтересів абсолютної більшості мешканців краю, не кажучи вже про справедливість і гуманізм, спрямованість на позитивні соціальні зміни і їх життя. Соціальною

ціною таких рішень часто ставали деформації у виробництві, поглиблення соціальної нерівності, зубожіння, збитки, жертви, морально-політичні і психологічні втрати тощо. Цілком зрозуміло, що все це дозволяло повністю виключити федеративні чи автономні засади управління ново приєднаними українськими землями.

Для зміцнення державних позицій в регіоні необхідно було ослабити залежність внутрішньої політики від прямого впливу магнатів і шляхти, зміцнити механізм взаємодії різних віток влади та підвищити ефективність контрольних функцій центру. Тим більше, що вони мали свої політичні, соціальні та економічні інтереси, а це позначалося на виконанні волі імператора і нерідко оберталося свавіллям по відношенню до українців. Неабияку роль у цьому відігравав репресивно-поліцейський апарат. Але не в плані захисту інтересів українців, а передусім в утриманні їх у покорі.

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX століття Правобережна Україна вступила в нову смугу свого розвитку, позначену безправним політичним становищем, яке їй відвело російське самодержавство після поділів Речі Посполитої та включення до складу Російської імперії. Вся територія Правобережжя насильно, без врахування жодних потреб корінного населення та історичних традицій, була підведена під єдиний ранжир великоруських губерній. Кордони імперії значно обмежили контакти регіону із Заходом, а плодами безпосереднього виходу в Європу стала користуватися Росія. Водночас ізольована і схильна до традиціоналізму Україна скотилася в трясовину провінціалізму. Українці в черговий раз були позбавлені права розвиватись на власній суспільно-політичній і соціально-економічній основі.

Примітки

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752с.
2. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини (1760-1830). – К., 1996.
3. Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України: Від найдавніших часів до 1917 р. – К.: Вид-во "Сільгоспосвіта", 1995. – 424с.
4. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при М-ве внутр. дел П.Н.Батюшковым. – СПб.: Типография т-ва "Общественная польза".
5. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд I. – Т. XXIII. – Санкт-Петербург, 1830.
6. Трактат между ея величеством императрицею Всероссийскою съ одной стороны и его величеством королем и яснейшею Речью Посполитой Польскими съ другой, подписанный в Гродне июля 11(22) дня 1793 года. – Санкт-Петербург, 1793. – 21с.

7. Дорошенко Д.І. Історія України: в 2 томах. – Т. 2. (Від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. – 349с.
8. Філінюк А.Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII-XIX століть // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 10. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С. 51-55.
9. Філінюк А.Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип. 56. – 2001. – К.: Видавничий центр "Київський університет", 2001. – С. 43-47.
10. Там само.
11. Філінюк А.Г., Боднарчук Г.В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі наприкінці XVIII- на початку XIX століття // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей.. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С. 97-103.

12. Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328с.
13. Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К: Институт археографии АН Украины, 1992. – 152с.
14. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд I. – Т. XXIII. – Санкт-Петербург, 1830.
15. Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328с.
16. Миронов Б.Н. Социальная история России. Т.1. – М., 1999.
17. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. Т. VIII. Отделение первое. – СПб., 1834.
18. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд I. – Т. XXIV. – Санкт-Петербург, 1830.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. – Т. XXV.
23. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Українське слово, 1987. – 551с.
24. Філінюк А.Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII-XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 129-139.
25. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд I. – Т. XXIII. – Санкт-Петербург, 1830.
26. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752с.

